

Ali Coşkun'un TOBB Başkanlığı Döneminde TOBB-Siyaset İlişkisi

Hüseyin ÇAVUŞOĞLU*

Ali Coşkun'un TOBB Başkanlığı Döneminde TOBB-
Siyaset İlişkisi

Özet

TOBB'un kuruluşundan (6 Şubat 1952), Mehmet Yazar'ın Odalar Birliği Başkanlığı'na (27 Mayıs 1979) kadar geçen zaman diliminde, Demokrat Parti ve Adalet Partisi'nin, Odalar Birliği'ne hâkim olduğu görülmektedir. Mehmet Yazar'ın TOBB Başkanlığı döneminde, (27 Mayıs 1979-4 Nisan 1985) ANAP ile TOBB arasında ilişkiler gerginleşmiş, Odalar Birliği önceki dönemlerden farklı olarak, tarafsız bir kuruluş haline gelmiş, bir baskı grubu olarak büyük bir aşama kaydetmiş ve önemli bir ekonomik güce ulaşmıştır. Ali Coşkun'un TOBB Başkanlığı döneminde (4 Haziran 1986- 30 Mayıs 1990), ise Odalar Birliği'ne, ANAP iktidarının hâkim olduğu, Odalar Birliği'nin tarafsızlığını yitirdiği, bir baskı grubu olarak bir aşama kaydedemediği görülmektedir. Ali Coşkun'un TOBB Başkanlığı döneminde, Odalar Birliği'nin istekleri doğrultusunda, ANAP iktidarı adımlar atmıştır. Önceki dönemlerde olduğu gibi, Ali Coşkun'un TOBB Başkanlığı döneminde de birçok kişi, merkez sağ partilerden (ANAP-DYP) siyasete girmiştir. Çalışmanın amacı, Ali Coşkun'un Odalar Birliği Başkanlığı döneminde, siyasi iktidar-Odalar Birliği ilişkisini ve Ali Coşkun'un Odalar Birliği Başkanlığı döneminin, önceki dönemlerden farklarını, benzerliklerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Ali Coşkun, TOBB, ANAP, Turgut Özal.

The Relation of UCCE and Politics in the Period of Ali
Coşkun's Presidential Term at UCCE

Abstract

One can see that during the period between establishment of Turkish Union of Chambers and Exchange Commodities (TOBB) (6 February 1952) and Mehmet Yazar's presidency of Turkish Union of Chambers (27 May 1979) Democratic Party and Justice Party dominated the Union of Chambers. During Mehmet Yazar's presidency period of TOBB (27 May 1979 – 4 April 1985) relationship between TOBB and Mother Land Party (ANAP) became problematic, and in contrast to the previous periods the TOBB became an independent foundation and gained significant contributions in being a group of interest and reached a substantial economical power. In Ali Coşkun's presidency period of TOBB (4 June 1986 – 30 May 1990), on the other hand, one might see that ANAP dominated the TOBB, and TOBB lost its independence and couldn't make significant proceedings in being a group of interest. In the same period, ANAP government made steps in direction of requests from the TOBB. As in the previous periods, during Ali Coşkun's presidency period a lot of people entered policy from the central-right parties (ANAP and True Path Party, DYP). Aim of the present study was to discuss the relationship between political power and Union of Chambers during Ali Coşkun's presidency period of TOBB and Ali Coşkun's presidency period's differences from and similarities with the previous periods.

Key Words: Ali Coşkun, Turkish Union of Chambers and Exchange Commodities, the Motherland Party, Turgut Özal.

1. Giriş

Osmanlı'da, Islahat Fermanı'ndan (1856) sonra ilk olarak 1879'da, Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası kurulmuş, Tarsus'u 1882'de İstanbul'da, 1885'te İzmir'de, 1886'da Antalya ve Mersin'de, 1887'de İnebolu'da kurulan Ticaret ve Sanayi Odası izlemiştir. 1892'de İzmir Ticaret ve Sanayi Borsası kurulmuş, İzmir'den sonra 1913'te Adana, 1920'de Konya, Bursa, Edirne ve 1925'te İstanbul Borsaları kurulmuştur. Odalar Birliği'nin kuruluş kanunu olan 5590 sayılı kanunun¹ 8 Mart 1950'de yürürlüğe girmesinden sonra

* Hüseyin ÇAVUŞOĞLU, Yrd.Doç.Dr., Zonguldak Karaelmas Üniversitesi İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, huseyindp@hotmail.com

6 Şubat 1952'de (TOBB) kurulmuştur (TOBB, 1992: 12; Meço, 1994: 78; Şahım, 1994: 78). 1950 tarihli 5590 sayılı yasayla odalara, genel sekreterlerini atama hakkı verilmiştir. Bunun yanında odalara, bu yasayla birlik kurma hakkı da tanınmıştır (Gönel, 1998: 9). 5590 sayılı kanunda odalar “*Özel kişiliği haiz ve mesleki teşekkül mahiyetinde, kamu kurumları*” olarak belirtilmektedir. 1943 yılında yürürlüğe girmiş olan, 4355 sayılı kanunla Ticaret Bakanlığı'na odayı dağıtmak ve seçilmiş olan organları feshetmek yetkisi de verilmişti. Bu durum, 5590 sayılı kanunla ortadan kaldırılmış oldu (Öncü, 1984: 1567-69). Türkiye'de yarı resmi kuruluşlar, iktisadi ya da fonksiyonel kuruluşlar, kamuoyu oluşturucu kuruluşlar, sınırlı amaçlı dernekler olmak üzere 4 çeşit örgütlenmiş baskı grubunun² olduğunu söyleyebiliriz. TOBB, bu ayırmada yarı resmi kuruluşlar grubuna girmektedir. (Turan, 1987: 83-84) Baskı grupları, temsil ettiği grubun çıkarlarına uygun olan siyasi anlayışın yaşama geçirilmesi için iktidara baskı yapabilir. Baskı gruplarının amacı kendi çıkarlarıyla örtüşen bir siyasi ve ekonomik ortam oluşturmaktır (Aybay, 1962: 12; Akad, 1979: 81-111).

Çalışmanın amacı, Ali Coşkun'un Odalar Birliği Başkanlığı döneminde (4 Haziran 1986-30 Mayıs 1990) siyasi iktidar-Odalar Birliği ilişkisini ve Ali Coşkun'un Odalar Birliği Başkanlığı döneminin, önceki dönemlerden farklarını, benzerliklerini ortaya koymaktır. Çalışmada, Ali Coşkun'un TOBB Başkanlığı öncesi Odalar Birliği-siyasi iktidar ilişkisine, Ali Coşkun'un Odalar Birliği Başkanlığı döneminde, siyasi iktidar-Odalar Birliği arasında yaşanan gelişmelere yer verilmiştir.

2. Ali Coşkun'un TOBB Başkanlığı Öncesi TOBB-Siyasi İktidar İlişkisi

TOBB, 6 Şubat 1952'de kurulmuştur. TOBB'un ilk Başkanı Üzeyir Avunduk³ (7 Şubat 1952-3 Eylül 1959) tur. Üzeyir Avunduk, DP'ye yakın bir isimdi. Avunduk, TOBB Başkanlığı öncesinde, DP'nin Ankara İl Başkanı'ydı. Üzeyir Avunduk, Odalar Birliği Başkanlığı döneminde, İş Bankası Genel Müdürü olarak da görevini sürdürmüştür. Bunun dışında Üzeyir Avunduk, 1957 seçimlerinde DP'nin İstanbul teşkilatının seçimle ilgili hazırlık ve propaganda işleri için geçici olarak da görevlendirilmişti (Milliyet, 6 Eylül 1957).

DP döneminde, iktidarla Odalar Birliği arasında tartışmalar, anlaşmazlıklar yaşanmadı. Odalar Birliği, DP iktidarı döneminde, siyasi iktidarın aldığı ekonomik kararlarda çekinceli gördüğü noktaların değiştirilmesi için, hükümete tavsiyelerde bulunmuştur. Kanun tasarılarıyla ilgili Odalar Birliği'nden istenen görüşler, TOBB tarafından rapor olarak hükümete sunulmuştur. DP döneminde, Odalar Birliği'nin hazır-

¹ 5590 sayılı kanun yerini 1 Haziran 2004 tarihinde yürürlüğe giren 5174 sayılı kanuna bırakmıştır. <http://www.tobb.org.tr/tobbhakkinda/yapisi.php> (Erim tarihi: 24.03.2010)

² Baskı gruplarının kamuoyu yaratmasında kullandıkları öğelerden en etkili propaganda kampanyalardır. Propaganda, kamuoyu oluşturmada kullanılan bir araçtır. Buna örnek olarak, açık oturumlar, paneller, yazılı ve görsel basında yer alan açıklamalar, kendi alanlarında uzman bilim adamlarınca hazırlan raporlar gösterilebilir (Akad, 1976: 107-108)

³ Avunduk'tan sonra Ali Coşkun'un başkanlığına kadar sırasıyla Hayri Terzioğlu (3 Eylül 1959- 23 Mayıs 1960), Ahmet Dallı (23 Mayıs 1960-11 Haziran 1960), Hilmi Gürgen (11 Haziran 1960-5 Ağustos 1960), Vehbi Koç (5 Ağustos 1960-12 Eylül 1960), Bülent Yazıcı (12 Eylül 1960-16 Mayıs 1961), Behçet Osmanoğlu (16 Mayıs 1961-31 Mayıs 1963), Nuri Ciritioğlu (31 Mayıs 1963-30 Mayıs 1965), Sırrı Enver Batur (30 Mayıs 1965- 25 Mayıs 1969), Necmettin Erbakan (25 Mayıs 1969-8 Ağustos 1969), Sırrı Enver Batur (8 Ağustos 1969-5 Ocak 1970), Medeni Berk (5 Ocak 1970-30 Mayıs 1971), Raif Önger (30 Mayıs 1971-30 Mayıs 1972), Sezaî Dıblan (30 Mayıs 1972-27 Mayıs 1979), Mehmet Yazar (27 Mayıs 1979- 4 Nisan 1985), Ersin Faralyalı (4 Nisan 1985-4 Haziran 1986) başkanlık yaptılar. <http://www.tobb.org.tr/yonetim/eskibaskanlar.php> (Erişim tarihi: 21.07.2008)

ladığı raporların önemli bir bölümünün, Ticaret Bakanlığı'nca dikkate alınarak, kararnamelerin bazı maddelerinin değiştirildiğini söyleyebiliriz. Odalar Birliği'nin DP döneminde, iktidara sunduğu önemli raporlar arasında kredili ithalat, bedelsiz mal ithalatıyla ilgili raporlar gelmektedir (Milliyet, 8 Temmuz 1955; Milliyet, 26 Nisan 1955).

27 Mayıs döneminde, ihtilal yönetimi tarafından Odalar Birliği yönetimi ve bazı odaların yönetimleri görevden alındı. Siyasi ortamda yaşanan sıkıntılar, Odalar Birliği'ne de yansdı. Odalar Birliği'nde bu dönemde, başkanlık süresinin çok kısa olduğu görülmektedir. Bazı başkanlar, ihtilal yönetimi tarafından belirlenirken; bazıları da seçimle işbaşına gelmişlerdir. (Yalım Erez ile yapılan görüşme, 2 Haziran 2008) 27 Mayıs sonrası DP'nin yerine, 11 Şubat 1961'de Adalet Partisi (AP) kuruldu. (Teziç, 1976: 300) 4 Haziran 1964'te AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın ölümü üzerine, 27 Kasım 1964'te yapılan AP II. Büyük Kongresi'nde, genel başkanlığa Süleyman Demirel seçildi. (Turgut, 1992: 213-29) 10 Ekim 1965 seçimlerinde, Süleyman Demirel liderliğinde AP, oyların %52.9'unu alarak 240 milletvekili çıkararak tek başına iktidara geldi (Tuncer, 2002: 320-323).

Odalar Birliği-Adalet Partisi ilişkisine baktığımızda, Süleyman Demirel'in tek başına iktidara geldiği 1965 yılından, Mehmet Yazar'ın TOBB Başkanlığı'na (27 Mayıs 1979) kadar geçen zaman diliminde, yalnız Erbakan'ın Odalar Birliği Başkanlığı hariç olmak üzere, TOBB Yönetim Kurulu, Adalet Partisi iktidarı tarafından belirlenmişti. Bu durum, TOBB'da Demirel'in hâkimiyetinin bir göstergesidir. Bundan dolayı, AP döneminde, TOBB ile iktidar arasında bir anlaşmazlık yaşanmamıştır. (İsmet Sezgin ile yapılan görüşme, 15 Nisan 2008) Demirel, TOBB'un seçim listelerini kendisi hazırlamıştı ve bu seçim listeleri, hem işverenler hem de bölgeler için oldukça önemli dengeler gözetilerek yapılmıştı (Sönmez, 1987: 168; Güler, 1996: 139).

Erbakan'ın TOBB Başkanlığı sürecine baktığımızda, hükümetin ertelemesine rağmen, 24 Mayıs 1969 günü Odalar Birliği Genel Kurulu'nda başkanlık seçiminin yapıldığı görülmektedir. Genel kurulda, yeterlik önergesi verilince, Başkanlık Divanı topluca istifa etmişti. Erbakan, geçici bir divan kurdurup, yönetim kurulunu feshetmiş ve çıkardığı liste ile seçimleri kazanmıştı (Yıldız; 1969: 11). Erbakan, Odalar Birliği Başkanlığı'na seçildikten sonra, Odalar Birliği'nin elinde olan bazı kota⁴ kullanma yetkileri, AP hükümeti tarafından Odalar Birliği'nin elinden alınmıştır. 24 Mayıs'ta Odalar Birliği Başkanlığı'na seçilen Erbakan, 8 Ağustos günü Ankara Valiliği'nin emriyle Odalar Birliği'nden çıkartıldı. Emniyet güçleri, Odalar Birliği'nin başkanlık odasını, kapının kilidini kırarak açtı. Erbakan ise bu gelişmeden sonra Demirel ile siyaset sahnesinde mücadele edeceğini belirtti. (Cumhuriyet, 9 Ağustos 1969) Demirel'in "Siz vilayete, vilayet de Emniyet Müdürlüğü'ne yazılı emir versin, emniyet de Erbakan'ı Odalar Birliği'nden atsın" emriyle Erbakan, Ankara Emniyet Müdürü İbrahim Ural'ın gözetiminde Odalar Birliği'nden çıkartılmıştı (Ural, 1987: 155-59; Turgut, 1992: 407-09).

Erbakan'ın Odalar Birliği Genel Başkanlığı'na seçilmesi, sanayici-Anadolu tüccarı çekişmesinin sonucudur. Bu doğrultuda, Erbakan'ın seçilmesinden sonra İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük illerin ticaret ve

---

⁴ Medeni Berk'in 5 Ocak 1970'te Odalar Birliği Başkanı olmasından sonra, yatırım kotalarının dağıtımı tekrar Odalar Birliği'ne verildi. Bu karardan kısa bir süre sonra Erbakan'ın Odalar Birliği Başkanlığı'nda, dağıtımı Ticaret Bakanlığı'na verilen, sanayi ve acil ihtiyaç kotalarının kullanım hakkı da yeniden Odalar Birliği'ne verildi. Milliyet, 4 Ocak 1970; Milliyet, 7-20 Ocak 1970.

sanayi odaları, Erbakan'ın istifasını ve birlik seçimlerinin yenilenmesini istemişlerdi (Gevgili, 1969: 9). Erbakan'ın Odalar Birliği Başkanlığı'na kadar, Odalar Birliği'ne İstanbul, Ankara ve İzmir hâkimdi. Erbakan, Anadolu'nun küçük tüccarının, küçük esnafının, küçük sanayicisinin desteğini arkasına alarak, Odalar Birliği Başkanlığı'na seçildi (Yalım Erez ile yapılan görüşme, 2 Haziran 2008).

1972 yılında yapılan Odalar Birliği Başkanlığı'na Sezai Dıblan geldi. Sezai Dıblan'ın TOBB Başkanlığı, 30 Mayıs 1972'den 27 Mayıs 1979'a kadar sürmüştür. Odalar Birliği Başkanı Sezai Dıblan, Süleyman Demirel'e çok yakın, Demirel'in emrinde bir insandı. Sezai Dıblan'ın Odalar Birliği Başkanlığı'nda, Odalar Birliği "AP'nin yan bir siyasi kuruluşu" şekline dönüşmüştü. Bu dönemde, Odalar Birliği çok pasif kalmıştı (Mehmet Yazar ile yapılan görüşme, 9 Mayıs 2008).

Sezai Dıblan'dan sonra TOBB Başkanlığı'na Mehmet Yazar⁵ geldi. Yazar'ın TOBB Başkanlığı, 27 Mayıs 1979'dan 4 Nisan 1985'e kadar sürdü. Mehmet Yazar'ın TOBB Başkanlığı dönemini 2'ye ayırarak incelemek gerekir. Birinci bölüm, 12 Eylül sonrası kurulan Askeri Hükümet dönemi, ikinci bölüm ise ANAP iktidarı dönemidir. TOBB tabanı siyasetin ve ekonominin içinden geldiği için, 12 Eylül sonrası kurulan Askeri Hükümet döneminde, Odalar Birliği, ana muhalefet partisi gibi işlev gördü. Alınan bütün ekonomik tedbirlerde, atılan bütün adımlarda TOBB'un damgası vardı. Örneğin, Odalar Birliği'nin katkısıyla 2 Ocak 1981'de ekonomide önemli bir karar alındı. "Tahsisli İthal Malları Listesi" kaldırıldı. Böylece, 1958'den beri dışalılarda uygulanan kota kısıtlaması kaldırıldı (Milliyet, 3 Ocak 1981). TOBB'un 12 Eylül'e yönelik eleştirilerinden askerler, ciddi ölçüde rahatsız oldular. Yazar'ın ifadesiyle "Bu durum kapatmaya kadar gidebilirdi." Bu dönemde bazı kesimler "İşçi kesiminin sendikalarını kapattınız fakat işvereninkini hala açık tutuyorsunuz" şeklinde baskılarda da bulunmuşlardı (Mehmet Yazar ile yapılan görüşme, 9 Mayıs 2008).

12 Eylül askeri yönetimi, Türkiye'nin siyasal yaşamını şekillendirirken, siyasetin felsefesini, önemli isimlerini, kurumları radikal bir biçimde değiştirip, yeniden yapılandırmayı hedeflemişti (Sakallıoğlu, 1996: 1258-59). Bu bağlamda, 16 Ekim 1981 tarih ve 2533 sayılı "Siyasi Partilerin Feshine Dair Kanun" ile bütün partiler feshedildi (Gemalmaz, 1996: 981). 1982 Anayasası, %91.37 evet oyuyla kabul edilmiş, Anayasa'nın geçici 4. maddesiyle siyasilere 5 ve 10 yıl süreyle yasaklar getirildi (Akşin vd., 2000: 42-52). 24 Nisan 1983'te 76 sayılı kararla siyasi faaliyetler serbest bırakıldı. 6 Kasım 1983 seçimlerine partilerin katılabilmesi için bir partinin 30 kurucu üyesinin MGK tarafından onaylanması, en az 34 il ve bu illere bağlı ilçelerin en az yarısında örgütlenmesi gerekiyordu (Damyan, 1997: 89). MGK, 6 Kasım 1983 seçimlerine MDP, HP ve ANAP'ın katılmasına izin verdi. 1983 seçimlerinde ANAP oyların %45.15'ini alarak 211 milletvekiliyle tek başına iktidara geldi (Sakallıoğlu, 1996: 1249).

Turgut Özal'ın 6 Kasım 1983 seçimleriyle iktidara gelmesinden, Yazar'ın Odalar Birliği'nden istifasına kadar geçen zaman diliminde, Odalar Birliği ile ANAP iktidarı arasında bir soğukluk yaşanmış, ilişkiler gerginleşmiştir. Odalar Birliği, Askeri Hükümeti dengeli bir biçimde eleştirirken, ANAP iktidarında ise eleştirilerinin dozunu arttırmıştır. Özal da bu eleştirilerden rahatsız olmuştur. ANAP iktidarının "İhracatçı

---

⁵ Mehmet Yazar, Odalar Birliği Başkanlığı'ndan önce Ankara Sanayi Odası Başkanı'ydı. 1960 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Makine bölümünü bitirdi. Makine Kimya Endüstrisi Ankara Uçak fabrikası İmalat Müdürlüğü yaptı (Yiğit, 1979: 7)

Sermaye Şirketleri” uygulaması, TOBB ile ANAP arasındaki ilişkinin gerginleşmesine sebep olmuştur. Yazar’ın başkanlığı döneminde, Turgut Özal tarafından “İhracatçı Sermaye Şirketleri” kuruldu. İhracatçı Sermaye Şirketleri’nin kurulmasıyla ihracat, belli başlı büyük ihracatçı sermaye şirketlerin elinde toplanarak tekelleştirilmiştir. Başlangıçta sayıları 13 olan bu büyük şirketlere, ihracatı artırmak için özel teşvikler verildi. Bu konu, Odalar Birliği’nin ANAP ile anlaşmazlığın temelini oluşturmaktadır. Çünkü, verilen bu teşvikler, TOBB’daki küçük-orta boylu kesimi rahatsız etmişti. (Mehmet Yazar ile yapılan görüşme, 9 Mayıs 2008) İhracatçı Sermaye Şirketleri’ni Turgut Özal, Odalar Birliği’nin gücünün azaltılması için devreye soktu (Yalın Erez ile yapılan görüşme, 2 Haziran 2008).

Mehmet Yazar’dan önce, Odalar Birliği’nde hâkim unsur tüccar kesimken; Mehmet Yazar’ın Odalar Birliği Başkanlığı’yla sanayici kesim, Odalar Birliği’ne hâkim olmuştur. Mehmet Yazar, sanayici kesimi temsilen Odalar Birliği Başkanlığı’na gelmiştir. Mehmet Yazar’ın TOBB Başkanlığı döneminde, Odalar Birliği önceki dönemlerden farklı olarak, tarafsız bir kuruluş haline gelmiş, bir baskı grubu olarak büyük bir aşama kaydetmiş ve önemli bir ekonomik güce ulaşmıştır (Mehmet Yazar ile yapılan görüşme, 9 Mayıs 2008; Yalın Erez ile yapılan görüşme, 2 Haziran 2008). Mehmet Yazar, 4 Nisan 1985 günü TOBB Başkanlığı’ndan istifa etti. Yazar’dan sonra Ersin Farıyalı (4 Nisan 1985-4 Haziran 1986), Ali Coşkun (4 Haziran 1986-30 Mayıs 1990) TOBB Başkanlığı’na seçildi. TOBB’un kuruluşundan Ali Coşkun’un TOBB Başkanlığı’na kadar geçen zaman dilimiyle ilgili belirtilmesi gereken önemli bir durum da TOBB üyesi olan birçok kişinin, DP’den itibaren merkez sağ partilerden⁶ (DP-AP-ANAP) siyasete girmeleridir.

3. Ali Coşkun’un TOBB Başkanlığı

Ali Coşkun, Mayıs 1986’da yapılan genel kurulda TOBB Başkanlığı’na seçildi. Turgut Özal’ın adayı olarak belirtilen Ali Coşkun’un Odalar Birliği Başkanlığı, 4 Haziran 1986’dan 30 Mayıs 1990’na kadar

---

⁶ DP’den TBMM’ye giren bazı kişilerin isimleri şöyledir: 1954 seçimlerinde, Hüseyin Tiryakioğlu (Afyon Ticaret Odası Başkanı), Baha Cemal Zağra (Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yönetim Kurulu Başkanlığı), Hasan Maksutoğlu (Edirne Ticaret ve Sanayi Odası Yönetim Kurulu Başkanlığı), Saadettin Yalın (İzmit Ticaret Odası üyesi), Etem Aybar (Edirne Ticaret ve Sanayi Odası ve Tarsus Ticaret Odası Genel Sekreteri), Bahattin Erdem (Mardin Ticaret Odası Başkanı), Abdülhalim Şatana (Mardin Ticaret Odası Genel Sekreteri), Ömer Güriş (Bafra Ticaret ve Sanayi Odası üyesi), 1957 seçimlerinde, Ömer Başeğmez (Adana Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı), Rahmi Çeltekli (Sivas Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı), (Öztürk, 2000: 13-758.; XI. Dönem TBMM Albümü, 1958) ; AP’den TBMM’ye giren bazı kişilerin isimleri şöyledir: 1965 seçimlerinde, Musa Kazım Coşkun (Ankara Ticaret Odası Başkanı), 1969 seçimlerinde, Nevzat Güngör (Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı), Musa Kazım Coşkun (Ankara Ticaret Odası Başkanı), Mustafa Fevzi Güngör (İstanbul Ticaret Odası Meclis üyesi), Feyzullah Çarıkcı (Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı), Nedim Karahalil (Tekirdağ Ticaret Borsası Yönetim Kurulu Başkanı), 1973 seçimlerinde, Yılmaz Ergenekon (Türkiye Odalar Birliği Genel Sekreteri), 1977 seçimlerinde, Yılmaz Ergenekon (Türkiye Odalar Birliği Genel Sekreteri), Ömer Barutçu (Türkiye Odalar Birliği İdari İşler Daire Başkanı), II. Dönem TBMM Albümü, 1966; III. Dönem TBMM Albümü, 1970; IV. Dönem TBMM Albümü, 1974; V. Dönem TBMM Albümü, 1978) ; 1983 seçimlerinde ANAP’tan TBMM’ye giren kişilerin isimleri şöyledir: Hazım Kutay (Kırıkkale Ticaret Odası Meclis Başkanı), İsmail Saruhan (Ankara Ticaret Odası Meclis ve Yönetim Kurulu Başkanı), A. Cengiz Dağyar (Antalya Ticaret ve Sanayi Odası Meclis Başkanı), M. Memduh Gökçen (Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Meclis Başkan Vekili), Ali Topçuoğlu (Kahramanmaraş Ticaret ve Sanayi Odası Genel Sekreteri), İbrahim Özbıyık (Sanayi Odası Yönetim Kurulu Üyesi), Fahri Şahin (Malatya Ticaret ve Sanayi Odası Meclis Üyesi), Atilla Sın (Ankara Ticaret Odası Meclis Üyesi), Mehmet Aydın (Ankara Ticaret Odası eski Genel Sekreteri), Gülami Erdoğan (Ticaret ve Sanayi Odası Yönetim Kurulu eski Başkanı), Metin Gürdere (Ticaret ve Sanayi Odası Meclis eski Başkanı), XVII. Dönem TBMM Albümü, 1984.

sürmüştür. Ali Coşkun, “Aydınlar Ocağı camiasından muhafazakâr bir mühendis” olarak adlandırılmıştır (Milliyet, 8 Nisan 1988).

Ali Coşkun’un TOBB Başkanlığı’na seçilmesinden kısa bir süre önce, Turgut Özal tarafından Odalar Birliği kanununda değişiklik yapıldı. Demirel’in Odalar Birliği’ndeki gücünün azaltılmasına yönelik olarak, seçimlerde konseyler kuruldu. 1986’ten sonra delegeler konseyleri, konseylerde yönetimi seçti. Konseylerin toplamı 129 kişiden oluşmaktaydı. 1000 kişiden fazla olan Odalar Birliği delegesini, kontrol etmek mümkün değildi. Özal, 129 kişiden oluşan konseyleri daha rahat kontrol edebilirim düşüncesiyle, böyle bir değişikliğe gitti (TOBB, 1991: 38; Yalım Erez ile yapılan görüşme, 2 Haziran 2008) .

Ali Coşkun’un Odalar Birliği başkanlığı dönemi incelendiğinde, Coşkun’un ANAP iktidarının ekonomik alandaki uygulamalarına ilişkin eleştiriler yönelttiği görülmektedir. Fakat diğer sivil toplum örgütlerinin, meslek kuruluşlarının hükümete yönelik eleştirilerinin daha sert olduğunu söyleyebiliriz. Aralık 1986’da ANAP iktidarı, otomobil ve beyaz eşyada KDV’yi %15’e çıkarmayı planlanmış, fakat özel sektörden gelen baskı ve tepkiler üzerine geri adım atılmıştır. Bu karardan geri dönülmesinde, başta TOBB olmak üzere özel sektörden gelen tepkilerin payı fazladır (Milliyet, 1 Aralık 1986).

3 Aralık 1986’da TOBB, Başbakan Turgut Özal ile bir buçuk saat süren bir zirve toplantısı gerçekleştirdi. Odalar Birliği, hükümetten zor durumdaki şirketlerin kurtarılmasını, hacizlerin durdurulmasını, kredi faizlerinin düşürülmesini, ithalatın kısıtlanmasını, ihracatın teşvik edilmesini, yeminli Mali Müşavirlik Kanunu’nun bir an önce ele alınmasını istedi. Odalar Birliği’nin bu istekleri doğrultusunda, ANAP iktidarı bazı adımlar atmıştır (Milliyet, 4 Aralık 1986). Bu doğrultuda ANAP iktidarı, lüks malların ithalatının kısıtlanması amacıyla, lüks malların ithalatında gümrük vergisini arttırdı ve fon yükü getirdi. Bu adımı hükümetten Odalar Birliği, hükümetten istemişti (Milliyet, 18 Aralık 1986). Odalar Birliği’nin isteği doğrultusunda, ANAP iktidarı tarafından atılan ikinci adım, peşin vergi desteğiyle ilgiliydi. ANAP iktidarı, peşin vergi desteği için daha önce 20 milyon dolarlık ihracatı sınır olarak almayı düşünürken; TOBB Başkanı Ali Coşkun’un Başbakan Vekili Kaya Erdem ile görüşmesinden sonra, bu rakam 10 milyon dolara inmiştir (Milliyet, 6 Mart 1987). TOBB’un bu isteklerinin yanında özel sektörün istekleri de dikkate alınmıştır. Örneğin, özel sektör, hükümetle yaptığı toplantılarda faizlerin düşürülmesini istemişti. TOBB Başkanı Ali Coşkun da Eylül 1988’den itibaren faizlerin 3 aşamada düşürülmesini talep etmişti. Bu doğrultuda, ANAP iktidarı, Ağustos ayında vadeli ve vadesiz mevduat faiz oranlarında indirim gitmiştir (Milliyet, 7 Ağustos 1988).

Özel sektörü temsilen TOBB Başkanı Ali Coşkun ve TÜSİAD Başkanı Ömer Dinçkök başkanlığındaki heyetin 25 Nisan 1987 günü, Başbakan Turgut Özal ile görüşmesinin de önemli sonuçları olmuştur. Toplantıdan özel sektörü memnun eden kararlar çıkmıştı. Bunlar arasında en önemli olanları, düşük faizli tüccar kredisinin yürürlüğe konulması, ihracatçı birliklerine yeni model getirilmesi için TOBB’a görev verilmesiydi. Kredi uygulamasında, Ziraat Bankası’nın 1, 2 yıl vadeli kredilerinin üst sınırını, 5 milyon olarak belirlenmişti. Diğer önemli kararlar ise sanayideki fon ve vergilerdeki düşüşün devam edeceği; oda ve borsaların aidat sınırının 100 liradan 150 liraya çıkarılmasıydı (Milliyet, 26 Nisan 1987).

1987 yılında yapılan TOBB 42 Genel Kurul öncesi, Odalar Birliği’nin uygulamaları, TOBB tarihinde ilk ve son defa rastlanan türdendi. Genel kurul öncesi Odalar Birliği tarafından “İlahili, Kuranlı iftar yemeği” verildi. Bu uygulama tepkiyle karşılanmış ve TOBB Yönetim Kurulu üyesi Dünder Soyer istifa etmiştir. Yönetim kurulu üyeliğinden istifa eden Dünder Soyer, TOBB’un Atatürkçü çizgiden uzaklaştırılmak isten-

diğini söylüyordu. Başta Ankara, İstanbul ve Eskişehir ticaret odaları, TÜSİAD ve TİSK olmak üzere çeşitli kuruluşlar, bu yemeğe karşı tepkilerini dile getirdiler. 8 Haziran günü dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren de “İlahili, Kuranlı iftar yemeği” düzenleyen TOBB Başkanı Ali Coşkun’u, Çankaya Köşkü’ne çağırarak, bu olaydan duyduğu rahatsızlığı iletmış, laikliğe aykırı tutumları sebebiyle uyarmıştır. Rahatsızlık yaratan diğer gelişmeler ise Ali Coşkun’un Özel Kalem Müdürü, aynı zamanda manevi evladı olarak tanınan Yusuf Ziya Erbeç’in “Cuma gününün tatil olması” yönündeki önerisi ve Odalar Birliği personel yönetmeliğinde yapılan değişikliklerdir. Bu gelişmeler de birlik içerisinde huzursuzluğa neden olmuştur. TOBB personel yönetmeliğinde yapılan değişikliklerle, bayan çalışanların çorapsız olarak işe gelmeleri, aşırı makyaj yapmaları ve dikkat çekici kıyafetler giyilmesi yasaklanmıştır (Milliyet, 23-24 Mayıs 1987; Milliyet, 9 Haziran 1987).

1987 yılının en önemli siyasi olayı, 1982 Anayasası ile siyasetçilere getirilen yasakların kalkması için 6 Eylül 1987 günü yapılan referandumdur. TÜSİAD, Mayıs ayında siyasi yasakların kalkmasını istediklerini açıklamıştı. Önemli sivil toplum kuruluşlarından biri olan TÜRK-İŞ de siyasi yasakların kalkmasına destek vermiştir. TÜRK-İŞ’e bağlı 32 sendika başkanıyla 5 yönetim kurulu üyesinin katılımıyla yapılan başkanlar kurulu toplantısında, 6 Eylül referandumunda evet oyu verilmesi kararlaştırıldı. TÜRK-İŞ, 6 Eylül referandumunda evet kampanyası kapsamında, 33 ilde konferanslar düzenledi (Cemal, 1987: 14). Odalar Birliği Başkanı Ali Coşkun ise siyasi yasaklar konusunda Odalar Birliği’nin politika yapmasının mümkün olmadığını belirterek, TOBB’un yasaklar konusunda tarafsız olduğunu dile getirmiştir.

“İlahili, Kuranlı iftar yemeğinden” sonra Ali Coşkun’un TOBB Başkanlığı döneminde tartışılan bir konu da Ali Coşkun’un, televizyonda Diyanet Vakfı’nın “İslam Ansiklopedisi” reklâm filminde oynamasıydı. Bu gelişmeden dolayı, TOBB Yönetim Kurulu’nun 10 üyesi tarafından Ali Coşkun’a “Başkanlık makamını dinsel propagandaya alet ettiği ve TOBB’u yıprattığı” gerekçesiyle bir ultimatoma verildi. (Milliyet, 18 Kasım 1988)

6 Eylül 1987’de, siyasi yasakların kalkmasından sonra, DYP Genel Başkanlığı’na Süleyman Demirel geldi. Demirel, yıllar geçtikçe Odalar Birliği’ndeki hâkimiyetini arttırmıştır. 1980’lerin sonuna doğru, TOBB tabanı DYP’ye kaymıştır. Coşkun’un başkanlığı döneminde, ANAP ile olan ilişkisine bir sınır çizememesi, ANAP’ın izlediği ekonomik politikalarından dolayı küçük ve orta boy işletmelerin güç durumda kalması, TOBB tabanının ANAP’a karşı tavır almasına neden olmuştur. Ayrıca, Coşkun’un kardeşinin ANAP’tan İstanbul’da ilçe başkanı olması, tepkileri daha da arttırmıştır. Demirel, bu dönemde TOBB tabanıyla bağlantısını kesmemiş, her fırsatta onlarla görüşmüştür (Doğan, 1990: 14).

Bu şartlar altında, 1990 yılındaki Odalar Birliği Genel Kurulu’nda, Ali Coşkun’u desteklemek için kulis yapanlar arasında Aydınlar Ocağı’ndan Şaban Karataş, Nevzat Yalçıntaş, Yusuf Bozkurt Özal, İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu, ANAP Genel Başkan Yardımcısı Orhan Demirtaş bulunmaktaydı. Fakat Ali Coşkun, Genel Kurul’un ilk günündeki konuşmasında, başkanlıktan çekildiğini açıkladı ve sözlerini “*Ne mutlu Türk’üm diyene. Elhamdülillah Müslümanız*” diyerek tamamladı. Böylece, TOBB Başkanlığı’na Yalın Erez seçildi (Doğan, 1990: 16; Milliyet, 27 Mayıs 1990).

Ali Coşkun’un TOBB Başkanlığı döneminde Odalar Birliği, siyasi iktidarlar üzerinde önemli bir baskı unsuru olamadı. Ali Coşkun, Turgut Özal’a yakın bir kişiydi. Coşkun’un başkanlığı döneminde Odalar Birliği, ANAP iktidarının hâkimiyeti altındaydı (Yalın Erez ile yapılan görüşme, 2 Haziran 2008; Mehmet Yazar ile yapılan görüşme, 9 Mayıs 2008). Ali Coşkun, TOBB Başkanı iken; Turgut Özal, iki kez Ali Coş-

kun'u dışarıdan bakan yapmak istedi. Fakat Ali Coşkun, siyasete bu şekilde girmeyi uygun bulmadığı için Özal'ın teklifini kabul etmedi. Ali Coşkun, Odalar Birliği Başkanlığını bırakmaya karar verdiğinde, Turgut Özal, Coşkun'a ANAP İstanbul İl Başkanlığı'nı teklif etti. Fakat Semra Özal, İstanbul İl Başkanı olarak ortaya çıkınca, Turgut Özal Yıldırım Akbulut aracılığıyla Coşkun'a "Ali'ye söyle onu çok severim. İl başkanlığı'na aday olursa kazanır. Fakat bir saat içinde görevden aldırırım, ben grupta ve Bakanlar Kurulu'nda kuvvetliyim, yalnız kalır" mesajını yollamıştı. Özal'ın bu mesajından sonra, Ali Coşkun aday olmamış, Semra Özal il başkanlığına seçilmiştir (Ali Coşkun Röportajı, 1995: 9).

Daha önceki genel seçimlerde olduğu gibi, 1987 genel seçimlerinde de sanayi, ticaret, sanayi ve ticaret odasında görevli olup, merkez sağ partilerden (ANAP-DYP) TBMM'ye⁷ girenler olmuştur. Ali Coşkun'un TOBB başkanlığı döneminde, Odalar Birliği tarafından toplantılar⁸ düzenlenmiştir. Bu toplantılara, siyasi iktidardan önemli katılımlar olmuş, ekonomik konularda hükümete öneriler sunulmuştur.

4. Sonuç

Türkiye'de Odalar Birliği-siyasi iktidar ilişkisine baktığımızda, TOBB'un kuruluşundan Mehmet Yazar'ın Odalar Birliği Başkanlığına (27 Mayıs 1979) kadar, Demokrat Parti ve Adalet Partisi'nin Odalar Birliği'ne hâkim olduğu görülmektedir. Süleyman Demirel'in tek başına iktidar geldiği 1965 yılından, Mehmet Yazar'ın TOBB Başkanlığı'na kadar, yalnız Erbakan'ın Odalar Birliği Başkanlığı hariç olmak üzere, TOBB Yönetim Kurulu'nun Adalet Partisi iktidarı tarafından belirlenmesi, AP'nin Odalar Birliği'ndeki hâkimiyetinin göstergesidir. Ali Coşkun'un TOBB Başkanlığı'ndan önce, birçok kişi merkez sağ partilerden

---

⁷ 1987 seçimlerinde, Mehmet Yazar (ANAP) (TOBB Başkanı), Hazım Kutay (ANAP) (Kırıkkale Ticaret Odası Meclis Başkanı), Abdullah Cengiz Dağyar (ANAP) (Antalya Ticaret ve Sanayi Odası Meclis Başkanı), A. Edip Uğur (ANAP) (Ticaret Odası Başkanlığı), Ali Topçuoğlu (ANAP) (Kahramanmaraş Ticaret ve Sanayi Odası Genel Sekreteri), Sadettin Ağaçık (ANAP) (Tosya Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı), Kazım Çağlayan (ANAP) (Mucur Ticaret ve Sanayi Odası eski yardımcısı), Mehmet Aydın (ANAP) (Ankara Ticaret Odası eski Genel Sekreteri), Metin Gürdere (ANAP) (Ticaret ve Sanayi Odası Meclis eski Başkanı), Ömer Faruk Macun (ANAP) (Karabük Ticaret ve Sanayi Odası Yönetim Kurulu Başkanlığı), Ömer Barutçu (DYP) (TOBB Daire Başkanı), Tevfik Ertüzün (DYP) (TOBB Daire Başkanı) milletvekili seçilmiştir. ANAP'tan 10, DYP'den ise 2 kişi TBMM'ye girmiştir. (XVIII. Dönem TBMM Albümü, 1988)

⁸ Ali Coşkun döneminde, TOBB tarafından gerçekleştirilen bazı toplantılar sırasıyla şöyledir: 20 Ekim 1986. Erzurum'da yapılan "Odalar Birliği Genişletilmiş Doğu Anadolu Bölge Toplantısı'na" Başbakan Turgut Özal da katıldı; (Milliyet, 21 Ekim 1986) 5 Ocak 1987. Mersin'de yapılan "Odalar Birliği Genişletilmiş Akdeniz Bölge Toplantısı'na" Başbakan Turgut Özal da katıldı; (Milliyet, 6 Ocak 1987) 25 Temmuz 1987. "TOBB Marmara Trakya Bölge Toplantısı" Balıkesir'de yapıldı; (Milliyet, 26 Temmuz 1987) 26 Kasım 1987. "Türk-Arap Müşterek Ticaret Odası Toplantısı" Odakule'de yapıldı; (Milliyet, 27 Kasım 1987) 28 Aralık 1987- "TOBB Karadeniz Bölge Toplantısı" Trabzon'da yapıldı; (Milliyet, 29 Aralık 1987) 23 Ocak 1988- "Odalar Birliği Meclis ve Yönetim Kurulu Başkanları Toplantısı" İstanbul'da yapıldı; (Milliyet, 24 Ocak 1988) 10 Mart 1988- "TOBB Yüksek İstişare Kurulu Toplantısı" yapıldı; (Milliyet, 11 Mart 1988) 3 Nisan 1988- "TOBB İç Anadolu Bölge Toplantısı" Konya'da yapıldı; (Milliyet, 12 Mart 1988) 14 Temmuz 1988- "TOBB Yüksek İstişare Kurulu Toplantısı" yapıldı; (Milliyet, 15 Temmuz 1988) 24 Ekim 1988- Elazığ'da yapılan "TOBB Doğu Anadolu Genişletilmiş Bölge Toplantısı'na Devlet Bakanı Yusuf Bozkurt Özal da katıldı; (Milliyet, 25 Ekim 1988) 11 Mayıs 1989- "TOBB Yüksek İstişare Kurulu Toplantısı" yapıldı; (Milliyet, 12 Mayıs 1989) 24 Temmuz 1989- "TOBB Doğu Anadolu Başkanlar Toplantısı" yapıldı; (Milliyet, 25 Temmuz 1989) 7 Ekim 1989- "TOBB Ticaret Borsaları Konseyi Toplantısı" Bursa'da yapıldı; (Milliyet, 8 Ekim 1989) 8 Aralık 1989- "TOBB Ege Bölgesi Bölge Toplantısı" İzmir'de yapıldı; (Milliyet, 9 Aralık 1989) 16 Şubat 1990- "TOBB Başkanlar Toplantısı" Ankara'da yapıldı. (Milliyet, 17 Şubat 1990); (TOBB, 1990: 24)

(DP-AP-ANAP-DYP) siyasete girmiştir. Bu durum, Ali Coşkun'un Odalar Birliği Başkanlığı döneminde de devam etmiştir. Ali Coşkun dönemiyle önceki dönemler arasındaki diğer bir benzerlik de Odalar Birliği'nin hazırladığı raporlarla ilgilidir. Ali Coşkun döneminde ve öncesinde, Odalar Birliği, siyasi iktidarların aldığı ekonomik kararlarda, çekinceli gördüğü noktaların değiştirilmesi için, hükümete tavsiyelerini raporlarla sunmuştur. Odalar Birliği'nin hazırladığı raporların önemli bir bölümünün, siyasi iktidar tarafından dikkate alınarak, kararnamelelerin bazı maddelerinin değiştirildiğini söyleyebiliriz.

Mehmet Yazar'ın TOBB Başkanlığı döneminde, Odalar Birliği ile ANAP iktidarı arasında bir soğukluk yaşanmış, ilişkiler gerginleşmiştir. Ali Coşkun'un TOBB Başkanlığı döneminde ise Odalar Birliği'nde ANAP iktidarının hâkim olduğu görülmektedir. Ali Coşkun'un TOBB Başkanlığı döneminde, Odalar Birliği tarafından "İlahili, Kuranlı iftar yemeği" verilmesi, Ali Coşkun'un, televizyonda Diyanet Vakfı'nın "İslam Ansiklopedisi" reklâm filminde oynaması, tepkilere neden olmuştur. Bu tür olaylar, TOBB tarihinde ilk ve son kez bu dönemde yaşanmıştır.

Mehmet Yazar'ın TOBB Başkanlığı döneminde, Odalar Birliği önceki dönemlerden farklı olarak, tarafsız bir kuruluş haline gelmiş, bir baskı grubu olarak büyük bir aşama kaydetmiş ve önemli bir ekonomik güce ulaşmıştır. Ali Coşkun'un TOBB Başkanlığı döneminde ise Odalar Birliği tarafsızlığını yitirmiş, bir baskı grubu olarak bir aşama kaydedememiştir.

Kaynaklar

II. Dönem TBMM Albümü, (1966) TBMM Basımevi, Ankara.

III. Dönem TBMM Albümü, (1970) TBMM Basımevi, Ankara.

IV. Dönem TBMM Albümü, (1974) TBMM Basımevi, Ankara.

V. Dönem TBMM Albümü, (1978) TBMM Matbaası, Ankara.

XI. Dönem TBMM Albümü, (1958) Ankara.

XVII. Dönem TBMM Albümü, (1984) Ankara.

XVIII. Dönem TBMM Albümü, (1988) Ankara.

Öztürk, K. (2000) Türk Parlamento Tarihi TBMM X. Dönem 1954-1957, Cilt: II, TBMM Vakfı Yayınları No: 24, Ankara.

Kitaplar ve Makaleler

Akad, M. (1976). Baskı Gruplarının Siyasal İktidarla İlişkileri, Fakülteler Matbaası, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 2138, İstanbul.

Akad, M. (1979). Çoğulcu Demokraside Siyasal İktidar ve Baskı Grupları, Z Yayınları, İstanbul.

Akşin, S. vd., (2000) Bugünkü Türkiye (1980-1995) Türkiye Tarihi 5, Cem Yayınevi, İstanbul.

Ali Coşkun Röportajı, (11 Eylül 1995). Milliyet, s. 9.

Aybay, R. (1962). Baskı Grupları, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.

Cemal, H. (29 Temmuz 1987). "Türk-İş'in Evet Kampanyası", Cumhuriyet, s. 14.

Hüseyin ÇAVUŞOĞLU

- Doğan, Y. (15 Mayıs 1990) "TOBB'de Özal Mağlup Demirel Galip", Milliyet, s. 14.
- Doğan, Y. (23 Mayıs 1990) "TOBB'de Delejelere Baskıya Rağmen", Milliyet, s. 16.
- Gemalmaz, M. S. (1996) "12 Eylül Rejimi", CDTA, Cilt: 14, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 981.
- Gevgili, A. (10 Temmuz 1969). Günlük "Odalar Birliği Kördüğümü", Milliyet, s. 9.
- Gönel, A. (1998). Önde Gelen STK'lar, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
- Öncü, A. (1984). "Cumhuriyet Döneminde Odalar", CDTA, Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.1567-69.
- Sakallıoğlu, Ü. C. (1996) "Doğru Yol Partisi", CDTA, Cilt: 15, İletişim yayınları, İstanbul, s.1258-59.
- Sakallıoğlu, Ü. C. (1996) "1983-1994: Siyasal Parti Topoğrafyası", CDTA, Cilt: 15, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1249.
- Sarıbay, A. Y. (1985). Türkiye'de Modernleşme Din Ve Parti Politikası "MSP Örnek Olayı", İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Sönmez, M. (1987). Kırk Haramiler: Türkiye'de Holdingler, Gözlem yayıncılık, İstanbul.
- Şahım, T. (1994). Siyasi Katılım ve Baskı Grupları, Makro Ltd. Şti. Eğitim Yayınları: 6, Ankara.
- Teziç, E. (1976) 100 Soruda Siyasi Partiler, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Tuncer, E. (2002). Osmanlıdan Günümüze Seçimler 1877-1999, Ankara: Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı.
- Turan, İ. (1987). Siyasal Demokrasi Siyasal Katılma Baskı Grupları ve Sendikalar, Belediye- İş Sendikası Eğitim Yayınları: 6, İstanbul.
- Turgut, H. (1992). Demirel'in Dünyası, 1. Cilt, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul.
- TOBB. (1990). 1988-1990 Faaliyet Raporu, TOBB Yayını, Ankara.
- TOBB. (1991). Ticaret ve Sanayi Odaları Ticaret Odaları Sanayi Odaları Deniz Ticaret Odaları Ticaret Borsaları ve Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Kanunu ve Tüzüğü, TOBB Yayını, Ankara.
- TOBB. (1992). 1991-1992 Faaliyet Raporu, TOBB Yayını, Ankara.
- Ural, İ. (1987). Yıkılan Değerler, Sevilay Matbaası, Ankara.
- Yıldız, A. (26 Mayıs 1969). İşin İçyüzü "İki AP'linin Mücadelesi", Milliyet, s. 11.
- Yiğit, E. (27 Mayıs 1979) "Hasta Ekonomiye Kayseri Reçetesi", Tercüman, s. 7.

Tezler

- Damyan, N. (1997) Türkiye'de 1980 Sonrasındaki Parlamenter Elitin Toplumsal Kökenleri, DEÜ S.B.E., (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.

Güler, F. D. (1996) Türkiye'nin Yakın Siyasetinde Bir Örnek Olay: Adalet Partisi, A.Ü. S.B.E., Ankara.

Meço, A. (1994) Türkiye'de İşveren Örgütleri, Ankara Üniversitesi SBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

Kaynak Kişiler

İsmet Sezgin ile yapılan görüşme, 15 Nisan 2008.

Mehmet Yazar ile yapılan görüşme, 9 Mayıs 2008.

Yalım Erez ile yapılan görüşme, 2 Haziran 2008.

İnternet

<http://www.tobb.org.tr/yonetim/eskibaskanlar.php> (Erişim tarihi: 21.07.2008)

<http://www.tobb.org.tr/tobbhakkinda/yapisi.php> (Erim tarihi: 24.03.2010)